

## Հ. ԱՐՍԵՆ ՍՈՒՔՐԻ

### ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Շար. տես «Բազմավեպ» 1932, էջ 517)

Սուրբի, իր յօդուածներով «Բազմավեպ»-ին մէջ, թանկագին նպաստ մը բերաւ ազգային բանասիրական ուսումներուն ուժգին մղում մը տալու Ս. Ղազարու մէջ: Ինքը, ազգային կամ հայկական ուսումը սեղմելով, չէր հասկնար միայն հայ լեզուն կամ պատմութիւնը, այլ նաեւ անոր աշխարհագրութիւնը, մատենագրութիւնը, անոր զարգացումը զանազան գիտական ճիւղերու մէջ, որուն համար հարկ կը տեսնէր, ո՛չ թէ լոկ պահպանողական մտքով, իբր ստոյգ և ճշմարիտ ընդունելով՝ ինչ որ աւանդութիւնը հասուցած էր մեզի, այլ զտեղ՝ պարզել ամէն ինչ, սուտը ճշմարտէն որոշել, իրականը չզիւղել վիպականին հետ, համեմատել մերինը օտարներուն հետ, չկապուիլ միայն տպագիրներուն՝ այլ պրպտութիւններ ընել զբնականներուն մէջ, միով բանիւ խիստ ըննութեան ենթարկել ինչ որ անորոշ կամ երկբայական էր: Միտք մը՝ բոլորովին նոր ոճով և դրութեամբ կաղապարուած, հետաքրքիր՝ թափանցող, հետամուտ և ծարաւի զրական նորութեանց: Այս հոգին և ոճն է՝ որ կը տիրէ իր բոլոր ուսումնասիրութեանց և յօդուածներուն մէջ, որ ասկէ իբր վաթսուց տարիներ առաջ, երեւան կու գար առաջին անգամ իր լայն հայեացքներով և ազատ գաղափարներով զրական և պատմական խնդիրներուն մէջ, խզելով այն աւանդական կապերը, որոնցմով կաշկանդուած էին այն ժամանակի գրիչներէն ոմանք, վախնալով վիրաւորել ազգասիրական զգացումները, եթէ երբեք մեր սիրուած ու յարգուած քաղաքական կամ զրական անձերու կամ անցքերու մասին ո՛ր և է կասկած կամ տարակոյս մը յառուցուէր: Իրմէ վերջը՝ տարիներու ընթացքին՝ բնականաբար աւելի լայն ծրագիրներով ուսումնասիրութեան առարկայ եղան այդ խնդիրները, աւելի հաստատ և որոշ հիմքերով վրայ դրուած, երբ նորանոր միջոցներ, աղբիւրներ, յայտնութիւններ եկան աւելի պայծառ լոյս մը սփռելու անոնց շուրջը. և սակայն անով Սուրբի համբաւը կամ արդիւնքը ոչինչ կորսնցուց, ընդհակառակն նոր փայլ մը ստացաւ, իբր քննական – բանասիրական ուսումները զարգացնող ուսման իրաներէն մին:

Մեր Ոսկեդարէն վերջը, ինչպէս յայտնի է, հայ լեզուն և մատենագրութիւնը անբեւակայելի անկում մ'ունեցան, աւելի կամ նուազ չափով, քաղաքական ու եկեղեցական պարագաներուն և դէպքերուն հետեւանքով, մինչեւ որ հայ ազգը, յետ իբր չորսուկէս դար անիշխանութեան և օտար բռնապետութեանց լուծին ներքեւ հեծելու, կրցաւ ձեռք բերել ազատութիւն և անդորրութիւն՝ շնորհիւ Բագրատունի թագաւորներուն (885 – 1046 տարիներուն), որով հայ զրականութիւնն ալ աստիճանաբար նոր փթթում մը և ծաղկում մ'ունեցաւ, նախ՝ բուն իսկ Հայաստանի մէջ, իրեն կեդրոն ունենալով Անի մայրաքաղաքը, – ու վերջապէս Կիլիկիոյ մէջ՝ Ռուբինեան հարստութեան ժամանակ

(1080 – 1250 տարիներու), հասնելով իր բարձրագոյն գագաթնակէտը, տուաւ մեզի Արծաթի դարը: Այս շրջանին վրայ է՝ որ կը խօսի Սուրբի 1875ի «Բազմավեպ»-ին մէջ հետեւեալ տիտղոսին տակ. «Հայ վանորէից ուսմունքն և ջանքն – Յոյն և արաբացի թարգմանութիւնը – Հայ լեզուն ծաւալեալ դարերուն»:

Նախ հակիրճ պատմական պատկերը կը ներկայացնէ մեզի՝ այդ ժամանակին դրացի երկու զարգացած ազգերուն, Յոյներուն և Արաբացիներուն, որոնց հետ՝ մանաւանդ վերջիններուն՝ ուղղակի շփման մէջ ըլլալով հայ ազգը, կրեց ի հարկէ անոնց ազդեցութիւնը, ընդլայնելով իր ուսումնական շրջանակը, զարգացնելով՝ հաւասար աստուածաբանական և պատմական ուսմանց միւս բոլոր բնական, գիտական, զրական մասնաճիւղերը, ինչպէս նաեւ ճարտարարուեստը և գեղարուեստը: Եւ այսպէս ունեցանք այնուհետեւ, ո՛չ միայն պատմիչներ, մեկնիչներ Ս. Գրքի, աստուածաբաններ, իմաստասէրներ և հոգեւորներ, այլ նաեւ բնապատմներ, բժիշկներ, ճարտարապետներ, օրէնսգէտներ, տօմարագէտներ, նկարիչներ, երաժիշտներ, առականներ, և ուրիշ զանազան մասնագէտներ:

Այս շրջանին՝ ուսմանց և գիտութեանց, ինչպէս նաեւ նկարչական և երաժշտական արուեստներուն, վառարաններն ու կեդրոններն էին վանքերը, որոնք հիմնուեցան, ծաղկեցան և բարգաւաճեցան մեր թագաւորներուն ու բարեպաշտ իշխաններուն նախաձեռնութեամբ, անոնց առատ նուէրներով և պաշտպանութեամբ, գլխաւորապէս Անի քաղաքին և անոր մերձագոյն սահմաններուն մէջ, ուր կը գտնուէին այն ժամանակ Հայոց արքունի և հայրապետական գահերը, – և յետոյ Կիլիկիոյ սահմաններուն մէջ, ուր փոխադրուեցան՝ իբր աւելի ապահով և ամուր տեղ մը՝ արքունի գահը և հայրապետանոցը: Այդ վանորէից կարգէն էին՝ Հռոմոսի և Հառիձոյ վանքերը, և Արգիւնայի կաթողիկոսարանը՝ տեսակ մը վարդապետանոց, որոնցմէ ելան նշանաւոր գրիչներ: Սակայն

քան բոլորը աւելի հռչակաւոր եղան, 1) Հաղբատ, իբր եկեղեցական ուսմանց համալսարան մը, կառուցուած Ժ դարու կիսուն (964–5ին) Բագրատունի կրօնասէր և ուսումնասէր Խոսրովանոյ թագուհիէն, իրեն անձնական ծախքերով, որ Աշոտ Ողորմածին ամուսինն էր: Սոյն վանքը «ամենափարթամ գանձարան» կը կոչուի հին յիշատակարանի մը մէջ, թանկագին սպասներու և մանաւանդ ընտիր գրչագիրներու ճոխ հաւաքածոյ մ'ունենալով: Այս վանքին ամենէն փայլուն աստղն եղաւ հռչակաւոր Յովհ. Սարկաւազ վարդապետը, նշանաւոր իր բազմապիսի գրական երկերով և հայկական տոմարին նորոգութեամբ: 2) Սաւանիկ, ուսկից ելան խումբ մը մեկնիչներ Ս. Գրքի, որոնց մէջ անուանի է Անանիա վարդապետ, հեղինակ յոյն Ս. Հարց մեկնութեանց լաւագոյն հատուածներու Հաւաքածոյի մը: 3) Կաւրջաձորի վանք, որուն միաբաններէն են՝ Սամուէլ վարդապետ, եկեղեցական գրութեանց հեղինակ, որուն կ'ընծայուի ընտիր «Տօնապատճառ» մը, Գէորգ Մեղրիկ, և ուրիշներ: 4) Դպրեվանք Շիրակի մէջ, որուն առաջնորդ եղած է Բարսեղ Ճոն, անուանի իր «Ճոննտիր» կոչուած շարականներով: 5) Դրազարկի վանք, որ տուած է նշանաւոր վարդապետներ, Գէորգ, Կիրակոս, Բարսեղ արքայեղբայր, Յովհաննէս Մեծարարոյ՝ որ մինչեւ կաթողիկոսական գահը բարձրացաւ: 6) Կարմիր վանք, Սեւ լեռան վրայ, ուսկից ելան երկու հմուտ մեկնիչք Ս. Գրքին, Իգնատիոս և Սարգիս վարդապետները: 7) Սկեռայ վանք, որուն մեծագոյն փառքն ու զարդն եղաւ Ս. Ներսէս Լամբրոնացի, և իրեն աշակերտը Գէորգ Սկեռացի: 8) Գեւորկ կամ Գեւորկ վանք, որուն հիմնադիրն ու պարծանքն եղաւ Միս. Գոշ, երեւելի իր հմտութեամբն ու հանձարով: Այս և ուրիշ բազմաթիւ մենաստաններ, ինչպէս Սեւանայ, Գոնեբոյ, Ակնեբոյ, Ագրիասանց, որոնք տեսակ մը կղերանոցներ կամ դպրանոցներ էին այն ժամանակներուն, որոնց մէջ կը կրթուէին և կը պատրաստուէին

ապագայ եպիսկոպոսներ, մեծանուն վարդապետներ, կաթողիկոսներ, և կ'ելլէին երաժիշտներ, քերթողներ, նկարիչներ, ևն, ինչպէս կը վկայէ Ստեփ. Ուսպելեան Տաթևի կամ Ստաթէի վանքին համար, թէ «լի էր մենաստանն ծովամատոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց, ճոխ էր և վարժարան դպրոցացն վարդապետական կըթուրեամբ, նաեւ արուեստաւորք նկարչացն և գրողաց անհամեմատը»։ Նոյնպիսի գովութիւն և վկայութիւն կու տայ նաեւ Ասողիկ Սեւանայ վանքին և անոր միաբաններուն մասին։

Սուքրի՝ այս յօդուածին մէջ՝ անցուղակի միայն կը յիշէ մեր ժԱ-ժԲ դարերուն մեծագոյն գրիչները, Ծնորհալին, Լամբրոնեցին, Յովհ. Սարկաւազը և ուրիշներ, առանց մանրամասնութեանց իջնելու։ Մինչ աւելի ընդարձակօրէն կը խօսի Գր. Մագիստրոսի և Միս. Գոշի վրայ, նկատելով առաջինը՝ իբր թարգմանիչ յոյն դասական հեղինակներուն, Պլատոնի ու Եւկլիդէսի ինչ ինչ գործերուն, և միւսը՝ իբր օրէնսգէտ և առականութիւն։ Մէջ կը բերեմ միայն՝ իբր նմոյշ մը՝ Միս. Գոշի Դատաստանագրքի մասին գրածը. «Այս գիրքը, կ'ըսէ, ընդհանուր ազգային (քաղաքական կամ եկեղեցական) օրէնսդրութիւն կամ կանոն մը չէ՛, այլ Աստուածաշունչէն (Ելից և Բ Օրինաց զրեքէն), Աւետարանէն և Ս. Հարց գրութեանէն հանուած օրէնքներու և կանոններու հաւաքում մը... Միս. Գոշ իր այս Դատաստանագրքին մէջ հետեւած կ'երեւի յոյն հեղինակներու, որով իր գրքին վերջը կը դնէ Բիւզանդիոնի կայսերական պալատին պաշտօններուն անունները, որոնք յոյն-լատին բառեր են, և անոնց հետ կը բաղդատէ եկեղեցական աստիճանները»։

Յետոյ կ'անցնի արաբական լեզուէ եղած թարգմանութեանց, նկատի առնելով՝ որ եթէ արաբական տիրապետութիւնը քաղաքականօրէն աղետալի եղաւ մեր ազգին, գոնէ զրականօրէն ունեցաւ իրեն օգուտները։ Պաղտատ, որ կեդրոնն էր արաբ բռնապետութեան, եղաւ նաեւ վառարանը

կամ ուսումնարանը ամէն տեսակ գիտութեանց։ Հոն, այն ժամանակներուն, Պղատոն, Արիստոտէլ, Եւկլիդէս, Հիպոկրատ, աւելի մեծ յարգ և պատիւ կը վայելէին, քան բոլոր իսկ իրենց երկրին և ազգին մէջ, և անկէ ճառագայթեցին իմաստասիրութեան, թուաբանութեան և բժշկութեան ուսումները մինչեւ արեւմուտքին խորերը, մանաւանդ Սպանիա և Իտալիա։ Նոյնը պատահեցաւ նաեւ մեր ազգին, որուն արդիւնքներն են Գր. Մագիստրոսի, Միս. Հերացիի և ուրիշ հեղինակներու թողած գիտական և ուսումնական գործերը։ Հոս մէջ կը բերէ Սուքրի արաբացի բժիշկներէն քանի մը նշանաւորները, ինչպէս են, Մեհառէ, անձնական բժիշկը Հարուն-էլ-Ռաշիդ ամիրապետին, որուն համար կ'աւանդուի թէ քրիստոնեայ եղած ըլլայ, և երեսուն հատոր գիրք շարադրեր է բժշկութեան և դեղագործութեան վրայ. ատոնցմէ մին է «Վասն ջերմանց» գիրք մը, որ մեր Միս. Հերացիի իբր գլխաւոր աղբիւր ծառայած է իրեն համանուն երկասիրութեան։ Հոնայն (Հոսեկայն, ըստ Հերացւոյ), որ Յունաստան ղրկուել է ամիրապետէն՝ հին յոյն հեղինակները ուսումնասիրելու և զանոնք արաբերէն թարգմանելու, յատկապէս Գաղիանոսի և Հիպոկրատի գրքերը։ Ասոնցմէ աւելի մեծ համբաւ կը վայելէ Մուհապէտ - Իպս - Չաքարիա, որ ընդհանուր բժշկութեան հաւաքածոյ մը յօրինած է, «Պարունակը» կոչուած (արաբերէն Հափփի), որ տեսակ մը բժշկական Հանրագիտակ է։ Ուրիշ դարձեալ անուանի մէկը, Ապու - Աշի - Հիսսէի - Պէն (Իպս) - Սիւն, որուն անունը աղաւաղելով եղեր է Ափսենա կամ Ափսենա (Avicenna), և այսպէս ճանչցուած արեւմուտքին մէջ Միջին դարուն, հաշակաւոր՝ ոչ միայն բժշկութեան՝ այլ և իմաստասիրութեան մէջ, որ Արիստոտէլի իմաստասիրական գրքերը թարգմանելու և մեկնելու է, որ և ստէպ կը յիշուի Դպրոցական իմաստասիրութեան և Ս. Թովմայի Ագուլնացւոյ գրքերուն մէջ։

Սոյն արաբական ազդեցութեան ար-

դիւնը են, քանի մը բնական գիտութեանց կամ արուեստներու վերաբերող գրութեանց թարգմանութիւնները, ինչպէս են, Չիադարմառքեան, զոր Հեթում թագաւոր թարգմանել տուած է. Վաստակոց (Երկրաբանութեան կամ Մշակութեան), և ուրիշ բժշկական, անասնաբուական գիրքեր, որոնց հեղինակները և թարգմանիչները և անոնց թուականները ճշդիւ ծանօթ չեն մեզի։ Վարդան պատմիչ կը յիշատակէ թէ՛ Միսիթար Անեցի, իր ինքնագիր հմուտ պատմութեանէն դուրս, թարգմանել է պարսկերէնէ աստղաբաշխական գիրք մը, արեւուն և լուսնին խաւարման պատճառներուն վրայ, բազմաթիւ աղիւսակներով, որ պարսիկ լեզուով Զիա կ'ըսուին։

Այս հակիրճ տեղեկութիւններէն վերջը, կ'անցնի ժԱ-ժԲ դարերուն հայերէն լեզուին վրայ քանի մը տեսութիւններ ընելու։ Ան արդէն վաղուց կորսնցուցած էր իր յատակութիւնը և վայելչութիւնը, որուն ուսումը բացառաբար կը մշակուէր վանքերուն մէջ, և կը թուէր անոր գործածութիւնը վերապահուած ըլլայ եկեղեցական դասակարգին՝ վարդապետական գրութեանց, մեկնութիւններու, պատմութեան և գրական լուրջ երկերու համար։ Հետեւաբար անոնց մէջ միայն կարելի է գտնել այն զուտ բնիկ հայ բարբառը, քերականական կանոնաւոր շարադրութեամբ և ընտիր բառերով կազմուած, ուր կը զգաս բուն ճիշդ հասնելու Ոսկեդարի լեզուին, որոնք սակայն միշտ հեռու, միշտ ստոր կը մնան։ Թերեւս կարելի է ըսել, որ որոշ չափով մը կը մօտենան անոր Սարգիս Ծնորհալի և Իգնատիոս վարդապետները, որոնց գրութիւնները՝ թէ՛ ըստ լեզուին և թէ՛ ըստ նիւթին՝ տեսակ մը նմանութիւն և հետեւողութիւն են Ոսկեբերանի հայերէն մեկնութեանց։ Իսկ Ներսէս Ծնորհաւոյն լեզուն՝ աղու, քնքուշ և սահուն է, բայց քիչ մը թոյլ։ Յովհ. Սարկաւազին ոճը և լեզուն ընդհակառակն աւելի ջղուտ է, կորովի, բայց համեմատութեամբ նուազ յղուած։ Լամբրոնեցին՝ ուշադիր աւելի իմաստներուն, բարձրութեան՝ քան լոկ

լեզուին վայելչութեան, մերթ կը սայթաքէ քերականական կանոններուն մէջ, թէ և իր ճառերուն մէջ՝ իմաստներուն բարձրութեան հաւասար՝ լեզուն ալ բարձր թռիչ մ'ունի։ Իսկ Միս. Գոշ, իրեն գրութեանց նիւթին համեմատ, միջին լեզու մը կը գործածէ՝ կէս մը դասական և կէս մը ժողովրդական. մինչ Միս. Հերացիի լեզուն աւելի ստորին է, քանի որ ժողովրդական և անոր հասկնալի ըլլալու համար կը գրէր, հարկ էր ուստի այնպիսի լեզու մը գործածել՝ որ անոր մատչելի ըլլար։ Եւ այս կերպով, ժողովրդական կամ ռամկերէն լեզուն, — որ հին ժամանակներէն գոյութիւն ունէր մեր ազգին մէջ, կ'ըսէ Սուքրի, զոր Խորենացի «հասարակաց խօսք» կ'անուանէ, և որուն հետքերը կը նշմարուին Գողթան երգերուն, Բիւզանդի և Փարպեցւոյ և ուրիշ պատմիչներու գրութեանց մէջ, բայց մէկզի թողուած և գրեթէ վտարուած էր ուսումնական բարձր դասակարգէն, — այդ ժամանակէն կը սկսի արդէն զրական լեզուի իրաւունքը ձեռք բերել, և կը շարունակէ մինչեւ մեր օրերը։

\*  
\*\*

Այդ տողերը գրելէն երկու տարի վերջը, 1877ի «Բազմավէպ»ին մէջ, կը դառնայ նորէն լեզուական խնդիրներու, «Սկիզբն հայկական լեզուի և Գիտնեսիրոսի Թրակացւոյ քերականութիւնն» յօդուածով, ուր քննութեան կ'առնէ հայ լեզուին սկզբնաւորութիւնը, անոր նախնին վիճակը և յաջորդական զարգացումը, հայ գրերու գիւտէն առաջ և վերջը՝ կը յիշէ մեր «ոստանիկ» կամ «միջերկրեայ» բարբառը, որ կը խօսուէր Այրարատեան գաւառին մէջ, և որով թարգմանուեցաւ Ս. Գիրքը. մէջ կը բերէ Յովհ. Երզնկացւոյն յիշատակած զանազան գաւառաբարբառները, «Կորճայն և Տայեցին, Խութային, Չորրորդ հայեցին, Սպերացին, Սիւնին, Արցախային, Ստորին հայեցին կամ Ստորնեայն (վերջինս յիշուած նաեւ Եզնիկէն, էջ 92)։

Յետոյ տառադարձութեան վրայ դարձնելով խօսքը, զիտել կու տայ ներկայիս արեւելահայ և արեւմտահայ հնչումներուն զանազանութիւնը, որոնց մէջ ինքն ուղղագոյն կը գտնէ արեւմտահայ հնչումը, զոր կը հաստատէ գիտական փաստերով: Այս կէտը առիթ կու տայ իրեն երկարօրէն և սուր զիտողութիւններով պարզելու տառադարձութեան կանոնը, հնչումներուն կամ ձայներուն զանազանութիւնը, ըստ Գրիգ. Մագիստրոսի և Թրակացւոյն Գե. րականութեան, մեր բաղաձայն տառերուն երբեակ բաժանումը, նորք, ստոռք և միջակ, և ուրիշ զանազան տեսութիւններ՝ մեր և յունական գրերու դասակարգին և իրարու հետ ունեցած ձայնական կամ հնչական առնչութեանց վրայ:

Դիտենսիոս Թրակացւոյն քերականութեան մասին զանազան տեղեկութիւններ կու տայ, առանց կարենալու սակայն ճշգործէն ըսել, թէ ո՞վ և ինչ ժամանակի անձնաւորութիւն է: Յետոյ, խնդրոյ նիւթ կ'ընէ թէ հայ լեզուին մէջ կայ արդեօք սեռի զանազանութիւն: Կը յիշէ քոռնեայ կամ քոռնիայ բառը, գործածուած Ղեւ. տական գրքին Նախագրութեան կարգա-համարներուն մէջ, որ իգական իմաստով միայն կը գործածուի, նշանակելով «գուտը՝ ուստերն կամ դստերն», և Հանգստարարիքը անհեթեթ բառը, յիշուած Եւսեբիոսի Եկեղեցական պատմութեան մէջ, իբր իգականը Հանգստարարք (հրեայ աղանդաւորներ) բառին: Գր. Մագիստրոս, հետեւողութեամբ Դիոն. Թրակացւոյն, ո՞չ միայն արական և իգական սեռի տարբերութիւն կը դնէ հայ լեզուին մէջ, այլ նաեւ կ'ընդունի չէզոք սեռը. այսպէս, օրինակ իմն, ոռնի և աւոյշ մասնիկները ընդունելով իբր վերջաւորութիւն իգականի, ինչ որ սովորական և բնական է, դաժիտ մասնիկը՝ որ բարդութեանց մէջ դասար կը նշանակէ՝ չէզոք է, կ'ըսէ. որով, եթէ խոսքով արական է, խոսքով առնի կամ խոսքով աւոյշ՝ իգական, իսկ խոսքով իրարիս՝ չէզոք պէտք է ըլլայ, ըստ Մագիստրոսի, ինչ որ արտառոց է: Այս-

պէս չէզոք սեռը կը դնէ նաեւ կենդանեաց մէջ. օրինակ իմն, ձիերուն արականը են՝ յովտակ, նծոյր, փանջ, իգականը՝ մատուակ, զամբիկ, ձայիկ, ձակ. իսկ չէզոք են, խեշակ, դգի, փարակիկ: Արծի՝ իգական է, արուն՝ կանո: Բազի նոյնպէս իգական է, արուն՝ ձուրակ. եւն.: — Հուսկ, Դիոնեսիոս Թրակացւոյ քերականութեան աղեւտալի ազդեցութեան տակ, մեր լեզուին մէջ մուտ գտած հոլովումներուն և լծորդութեանց խանգարումները կ'աւաղէ, որոնց մասին արդէն ակնարկ մ'ըրինք նախորդ յօդուածով, և օրինակ կը բերէ «կոփեմ», բային այլանդակ ձեւերը «կոփոյեմ», «էկոփոյիւր», եւն., և ոչ վերջացող սեռականներու վրայ տառին ր յաւելուածը, ինչպէս «այլոյր մարդոյր ելոյր», «միոյր միայնոյր», եւն. և մերթ բայերուն սկիզբը և տառին յաւելուածը: Սուրբին, հեղինաբան գրիչներուն այս բոլոր անհեթեթութիւնները եպերելով հանդերձ, հետեւեալ զիտողութիւնը կ'ընէ և և ր տառերուն յաւելուածին վրայ. «Այն է տառը ինքնահնար չէ՝ կ'ըսէ, այլ այն է՝ որ կ'աւելցուի կատարեալին երրորդ գէմքին վրայ, ինչպէս, եօծ, եառ, եարկ. եւն. իսկ ր տառը՝ կը տեսնուի դերանուանց սեռականներուն վերջը. այսր, այր, այեր, եւն.: Նոյնպէս Դաւիթ Անյաղթի հետեւեալ խօսքին մէջ, «Բարուք առկայանան երկրեան, մեռանկն և եմեռանկն», նուրբ զանազանութիւն մը կը դնէ, ըստ յունին, այդ երկու բայերուն մէջ. մեռանկն՝ է յունարէն ἀποθνήσκειν, իսկ եմեռանկն կը համապատասխանէ յոյն τεθνᾷν բառին, որ է՝ մեռելու գոյ (աշխարհի) կամ խոկումն մահու:»

Չուզելով հոս երկարել խօսքս Սուրբի միւս նոյնքան շահեկան և հմտալից յօդուածներուն վրայ, ինչպէս են, «Աստուածաշունչը. Թարգմանութիւն Եօթանասնից և հայկական», «Հոմերական բարդիւրք և Հոմերական տողը», «Ընդհանուր տեսութիւն մը՝ Նախնեաց Թարգմանութեանց վրայ դատաստան ընելու», «Բանք Պողոս մեայ և Ստրարոնի աշխարհագրաց վասն Հայաստանի», և ուրիշ կարգ մը գրու-

թիւններ, որոնք կրնային մի մի հատուրիկներ կազմել, — չեմ կրնար սակայն բոլորովին լռութեամբ անցնիլ և գէթ քանի մը խօսք չըսել իր երկու արժէքաւոր և ուշագրաւ յօդուածներու մասին, որոնցմէ մէկուն մէջ ցոյց կու տայ իր խորին հմտութիւնը՝ մեր բանասիրութեան ամենէն աւելի անխնամ թողուած մէկ մասնաճիւղին, այն է՝ հայ բժշկութեան պատմութեան, — և միւսն ալ քննադատական, ուր առաջին անգամ հանդէս կը բերէ իր սրատես խուզարկու միտքը, ուսկից շատ բան կը սպասուէր ժամանակով, եթէ չխլուէր իրմէն այդ ժամանակը:

Վաղուց արդէն սկսած էր ուսումնասիրել մեր հայ բժիշկներուն և բժշկութեան պատմութիւնը, որ գրեթէ աւարտած էր (1879-1880 թուականներուն), և յաջորդ տարւոյն սկիզբը (1881ին) դրկած էր Պոլսէն հրատարակուելու «Բազմալէպ»ին մէջ առաջին յօդուածը՝ որ շարունակելի էր, և այդ եղաւ նաեւ վերջինը: Այդ յօդուածը՝ պատրաստութիւն մ'էր կամ նախաբանը լուրջ, շահեկան և ստուար գործի մը, որուն վրայ տարիներով աշխատած էր, մաղելով և հետաքննելով ո՞չ միայն հայերէն ու եւրոպական լեզուներով հրատարակուած գրքերը, այլ նաեւ մեր ձեռագրատան մէջ գտնուած բոլոր գրչագիրները և յիշատակարանները, որոնց մէջ կարելի ըլլար ո՞վ է ծանօթութիւն մը գտնել հայ բժիշկներու և բժշկութեան վրայ: Յօդուածին սկիզբը հակիրճ ակնարկ մը կ'ընէ, թէ Ե-Ձ դարերուն ինչ վիճակի մէջ էր բժշկութիւնը Յոյներուն մէջ, ուսկից չափով մը օգտուած էր նաեւ Հայաստան, ինչպէս կը գտնենք Եզնիկ Կողբացւոյ գրքին մէջ ինչ ինչ ակնարկներ բժշկական միջոցներու և դեղերու (յէջ 66-67) և զիտողութիւններ մարդու մարմնոյն կազմութեան և երակներուն վրայ (յէջ 80-81, 197), եւն.: Արաբացւոյ մէջ (Ը և Թ դարերուն) ծաղկեցաւ բժշկութիւնը՝ իմաստասիրական և թուարանական ուսմանց հետ, քաղելով կամ թարգմանելով հին յոյն բժիշկներու գրքերէն: Ութերորդ

դարուն կը ծաղկէր տակաւին բժշկութիւնը Աղեքսանդրեան դպրոցին մէջ, ուր ի մի հաւաքուեցան նշանաւոր յոյն Գաղիանոս բժշկին գրութիւնները, որոնցմէ 500 հատ զուտ բժշկական ճառեր էին, և 250 զանազան իմաստասիրական և բնական գիտութեանց վերաբերեալ խնդիրներ: Սակայն ատոնք վերջին կայծերն եղան այն հռչակաւոր դպրոցին, որուն արժանաւոր յաջորդն եղաւ Պաղտատ՝ բժշկական արուեստին և գիտութեան մէջ: Այդ (Ը-Թ) և յաջորդ դարերուն՝ Հայաստանի մէջ ալ ծաղկեցան նշանաւոր բժիշկներ, թէեւ օտար ծագումով՝ յոյն կամ արաբացի, որոնք հայ իշխաններու ծառայութեան մէջ էին, և անոնց նիւթական և բարոյական աջակցութիւնը կը վայելէին. ինչպէս, Մոհամադէպ — Էտտին — Իպն — Հօլալ, որ կ'աւանդուի հայ իշխանի մը բժիշկն եղած ըլլալ, — Քոսթա — Պէն — Լուքա — Պալպէքի, ծննդեամբ յոյն, որ Հայերուն համար զանազան բժշկական գրքեր շարադրեր է, — Յախէ, Գր. Մագիստրոսի անձնական բժիշկը, — Հեթում թագաւորն ալ ունեցեր է «ձեր բժիշկ Պաղտատցի»: — Իսկ բուն հայագգի բժիշկներն են, Միս. Հերացի, Ամիրտողլաթ, Ասար և Պոնեաթ Սեբաստացիներ և ուրիշներ, որոնց վրայ մտադիր էր յաջորդ յօդուածներուն մէջ մանրամասն խօսիլ: — Ասար Սեբաստացին ալ կը յիշէ ուրիշ երկու հայագգի բժիշկներ՝ Բարթոլդիմէոս և Ստեփանոս, վերջինիս մէկ երկու դեղերը կամ դեղագրքերը դնելով. «նուսխայ տիմետի», «հապ լուծման», «դեղին հալիլայ», եւն.: ԺԳ-ԺԿ դարերուն ալ կը յիշուին ուրիշ հայ բժիշկներ, Յովհաննէս, Դեղին բժիշկ, Գրիգոր Չուղայեցի, Յովհաննէս հակիմ, Յակոբ թշկապետ, եւն.: Աւելի ընդարձակօրէն կը խօսի և պիտի խօսի Սուրբին հայ բժշկարաններուն աղբիւրներուն և անոնց յատուկ լեզուին վրայ, քննութեան առնելով անոնց բաները, եւն., ինչպէս կը խոստանար գրութեանս մէջ:

Սուրբի երկրորդ կարեւոր յօդուածն է «Երեսնամեայ պատերազմ ի Հայս»

